

Invarianta ord och ordlån

I finskan finns det ett fåtal adjektiv, som alltid förblir oböjda och kongruerar alltså inte i attributiv ställning med huvudordet. Sådana adjektiv är bl.a. de mycket frekventa aika ('väldig, riktig'), ensi ('nästa, första'), eri ('skild, olik, annan'), kelpo ('präktig, duktig, duglig'), koko ('hel, all, betydlig'), pikku ('liten') och viime ('senaste, förra'). Dessutom är det mycket vanliga indefinita pronominet joka ('varje') alltid oböjt. Även huvudordet efter joka förblir oböjt.

De ovan uppräknade adjektiven kan inte kompareras eller adverbialiseras medelst adverbsuffix. Några av dem, men inte alla, kan stå oböjda som adverb, ex. aika hyvä ('ganska bra'), melko varma ('rätt så säker'), koko yleinen ('rätt allmän'), eri korkeat ('olika höga'). Ett särfall av adverbial funktion är uttrycket pikku hiljaa ('så sakteliga'), där pikku är en adverbial bestämning till hiljaa. Ordet pikku intar också en särställning genom att det som adjektiviskt attribut alltid måste stå omedelbart före huvudordet. Övriga restriktioner, som gäller för några av dessa adjektiv, är att de kan stå i enbart jakande satser, som exempelvis orden aika och melko. Adverbet koko i betydelsen 'rätt, tämligen' är obetonat i jakande satser. Ytterligare restriktioner är att de oböjda adjektiven inte kan stå som predikatsfyllnader i en sats. Trots dessa olika restriktioner betraktas de i allmänhet som adjektiv, eftersom de besitter adjektivens syntaktiska huvudegenskap, d.v.s. förmågan att uppträda omedelbart som attributiva bestämningar framför huvudordet (jfr Karlsson-Hakulinen, 79:78).

Det är alltså en tämligen liten grupp adjektiv som beter sig som dessa, men det är ur frekvenssynpunkt intressant, att de är så pass vanliga i det talade språket. I Suomen kielen taajuussanasto (1979) står faktiskt eri och koko bland de 100 mest frekventa orden i denna finska frekvensordbok. Pronominet joka står som nummer 5 i frekvenslistan. Men joka är inte enbart ett indefinit (oböjt) pronomen utan också ett relativt, böjt pronomen. Det faktiska frekvenstalet framgår inte av framställningen i frekvensordboken varken för joka som indefinit eller relativt pronomen. För övriga adjektiv gäller att de böjs utom i vissa sammansatta ord, där förleden kan utgöras av ett adjektiv, som kan förbli oböjt.

Enligt det böjningsschema, som återges på sida XVI i Nykysuomen sanakirja, finns det tre typer av sammansatta nomen med en adjektivisk förled. Till första kategorin hänförs substantiv, där den adjektiviska förleden förblir oböjd och efterleden böjs, ex. pyhäpäivä:pyhäpäivän:pyhäpäivänä. Den andra kategorin utgörs av substantiv där bägge leden böjs, ex. omatunto:omantunnon:omantuntona och den tredje kategorin utgörs av sammansatta substantiv där bägge leden kan böjas eller alternativt bara efterleden, ex. harmaahanhi:harmaahanhen:harmaanhanhen:harmaanhena:harmaanahanhena. Tendensen i modern finska är att substantiven allt mer faller inom den första kategorin, dvs. den där förleden blir oböjd. I en nyligen publicerad artikel "Omantunnon kysymys" i Kieliviesti 1/86 skriver Raija Lehtinen om

dessa typer av sammansatta substantiv följande: Somliga syntagmer har blivit vedertagna termer i form av ett sammansatt ord, ex. harmaa leppä ('grå al') där man velat specificera gråalen som en art för sig till skillnad från klibbal och brunal. Efter det att syntagmen har blivit ett sammansatt ord har förleden blivit invariant. Men det finns många vedertagna sammansatta ord, där den adjektiviska förleden böjs. Många ord som börjar med iso- ('stor'), musta- ('svart'), nuori- ('ung'), pitkä- ('lång'), uusi- ('ny') och vanha- ('gammal, ålder-') böjer bägge leden, ex. Kerron sinulle isostavihasta ('Jag ska berättas för dig om stora ofreden'), Mustanmulan alue ('Svartmylleregionen'), vanhojapokkia ('ungkarlar') osv. Ortnamn som har en adjektivisk förled böjs också i bägge leden, ex. Uudellamaalla ('I Nyland'), Isossa-Britanniassa ('I Storbritannien') osv. Sedan finns det ett antal adjektiv, som aldrig böjs i förledsställning, ex. hapan ('sur'), raaka ('rå'), vajaa ('knapp, bristfällig, ofullständig') och vapaa ('fri'). Finnarna äter hapankorppuja ('sura skorpor'), raakaraasteita ('rårivet') och så tillbringar de vapaapäivää ('legig dag') med fiske. Adjektiv, som slutar på -ut eller -yt, är som bestämningsled också i regel oböjda, ex. ohutsuolessa ('i tunntarmen'), kevytmaidtoa ('lättmjölk') osv. Under senare år har också adjektiv som kuiva- ('torr'), kylmä- ('kall'), suora- ('rät'), tuore- ('färsk') och valmis- ('färdig') blivit invarianta som förled i sammansatta substantiv, ex. kuivatelakka ('torrdocka'), tuoretavara ('färskvara') osv.

Facktermer tenderar alldeles speciellt att bli sammansättningar, där förleden blir invariant. Sammanskrivningen är ett tecken på att det inte är fråga om en fillfällig ordfogning av ett attribut och ett huvudord, utan ett nytt vedertaget begrepp. Många sammansatta ord har som förled konsonantstammen av ett adjektiv (givetvis för sådana adjektiv som har både vokal- och konsonantstam) och detta anser Raija Lehtinen nästan vara ett

kriterium för att det sammansatta ordet har fått en speciell terminologisk betydelse. Exempel på dylika adjektiv är nuor- ('ung'), pien- ('liten, små'), suur- ('stor') och uus- ('ny'). Det sistnämnda uus- är inte en konsonantstam utan en apokoperad form. Exempel på termer med dessa förled är: nuosuomalainen ('ungfinne'), pientalo ('småhus'), suurperhe ('storfamilj') och uushopea ('ny-silver'). Morfologiskt osjälvständiga förled utgörs av t.ex. kauno- ('skön'), kelta- ('gul'), kirjo- ('brokig'), pehmo- ('mjuk'), puna ('röd'), rusko- ('brun'), sini ('blå'), valko- ('vit') och viher- ('grön'). Exempel på sammansatta ord med dessa osjälvständiga former är: kaunokirjallisuus ('skönlitteratur'), kirjosieppo ('svart och vit flugsnappare'), pehmojäätelö ('mjukglass'), ruskoiili ('brunkol'), sinivuokko ('blåsippa'), valkovuokko ('vitsippa') och viheralue ('grönområde').

En intressant kategori sammansatta ord utgörs av verbalsubstantiv försedda med en adjektivisk förled. Här har förmodligen svenskan varit modellbildande. Finska språkvårdare ogillar somliga av dessa nyord och anser att de kan vara betydelsemässigt vilseledande. Som exempel anges kaitafilmaus ('smalfilmning'), som inte betyder smalt filmande utan en teknik, där man använder en smalare film än normalt. Kylmäkäynnistys ('kallstart') av en bil innebär att motorn inte uppvärmts före starten. Ord av den här typen blir allt vanligare i modern finska och vad värre är nya verb bildas på dessa sammansatta ord, ex. kaitafilmata ('smalfilma') och kylmäkäynnistää ('kallstarta'). Tydligt är behovet av dylika tekniska termer mycket stort och därför bildas de enligt mönster från andra språk. Språkvårdarna kämpar förgäves emot denna tendens.

Sammanfattningsvis skulle jag vilja hävda att de invarianta förleden innebär en morfem- och fonemekonomisk vinning för finskan, som ju i regel böjer alla attributiva adjektiv i samma kasus och numerus som hu-

vudordet och dessutom övriga framförställda pronomen och räkneord, vilket gör att satslängden blir mycket lång. I modern finska har man länge varit inriktad på att förkorta både nomen och verb, där så är möjligt. Man byter t.ex. gärna ut vissa långa avledningssuffix mot kortare utan att betydelsen förändras. Jämför t.ex. det något föråldrade näkyväisyys ('sikt') med det moderna näkyvyys; en inbesparning av tre grafem. Jämför också det ålderdomliga traagillinen ('tragisk') med det nyare traagingen; en inbesparning av 4 grafem. När ord inlånas från ett språk till ett annat, är det inte alls ovanligt att de förblir oböjda i sin nya språkliga omgivning. Det är kanske rentav ett universellt drag, att ett lånord, som av olika skäl inte kan inpassas i ett språks fonematisk-morfologiska struktur förblir oböjt.

I svenskan finns det många sådana främmande ord, som tenderar att förbli oböjda. Det från zigenarspråket inlånade slangordet lattjo ('rolig, roligt') fungerar både som adjektiv och adverb, men är för övrigt oböjt. Ordet kul ('god, bra, rolig') är också oböjt både som adjektiv och adverb. Det är ett slangord av omstritt ursprung. Bertil Molde (i Språkvård 1970:1) framlägger en hypotes, att ordet nöjligen är av finskans kyllä ('ja visst, just så o.dyl.'). Att ordet är invariant kan ha föranlett nybildningar av stammen kul som t ex. kulig, kuligt, kuliga. Dessa analogier till t.ex. rolig tyder på att man känt ett behov av att böja ordet kul. Det från franskan inlånade beige (av ital. bambagia 'bomull') är oböjlig i singular, men kan numera heta beiga i plural. Det vanliga är dock att man bildar ett sammansatt ord beigefärgad, som sedan kan böjas i likhet med övriga svenska adjektiv. Orange är ett annat exempel. Som substantiv i betydelsen 'apelsin' böjs det orange:orangen:oranger. Numera har termen apelsin helt trängt undan ordet orange i betydelsen apelsin. Men adjektivet oran-

ge i betydelsen 'brandgul' är oböjt. I böjda former föredrar man det sammansatta ordet orangefärgad. Det är möjligt att dessa ords ortografiska skick bidrar till att orden blir invarianter. I svenskan finns ju också ett snarlikt ord fräsch, som också inlånats från franskans fraîche (egentligen av gammalt germiskt ursprung och liktydigt med frisk). Ordets vokalelement och väsljud har emellertid anpassats till svenskans ortografi, vilket kan tänkas underlätta ordets inlemning i böjda former. Svårigheter vid uttal och böjning har föranlett försvenskad stavning av många inlånade element. Detta i sin tur har möjliggjort att orden kan böjas enligt svenskans deklinationsmönster och övriga böjningsmönster. Bra exempel på dylika ord är: pendang, restaurang, chiffon, säsong, va-gong, depå, trikå, supé och filé.

Engelska lånord av sent datum har fått behålla sh i stavningen för sj-ljudet. Sådana ord är exempelvis: shaker, shoppa, shorts, show och shocking, det sistnämnda ett oböjt predikativt adjektiv. Några av dessa ord vållar dock fortfarande svårigheter vid böjningen. Ett litet test som jag utförde med några av mina studenter visade att osäkerheten var stor, huruvida pluralformen hette shakers eller shakrar. De flesta antog att den engelska pluralformen var den korrekta även i svenskan. Enligt SAOL är båda formerna accepterade. Det ur engelskan inlånade game (ett game, gamet, uttalas antingen /geim/ eller /ge:m/) vållar också svårigheter både uttalsmässigt och vid böjningen. Ordets genus kan även vålla bekymmer. Ovan nämnda svårigheter kan även tänkas bidra till att somliga lånord förblir invarianta, åtminstone för en viss tid.

Också vid kontrastiva undersökningar av finsk-ugriska språk och ryska finns det exempel på att ryska inlånade ord förblir oböjda i det låntagande språket. Ralf Vahtera vid Vasa Högskola har exempel på dylika fall från det vepsiska språket, ett närbesläktat

språk till finskan. Vepsiska talas i trakterna kring Onegasjön i Sovjet-Karelen.

Bland invandrare som lever i en ny språklig miljö är det rätt vanligt att det dyker upp otaliga oböjda former lånade ur det främmande språket. Det är mest i det vardagliga talspråket som dessa invarianter förekommer. I det skrivna språket är de mer sällsynta, dels kanske på grund av ortografiska svårigheter, dels på grund av att skribenten har mera tid till sitt förfogande vid skriftlig framställning och sålunda möjlighet att tänka ordentligt efter vad saker och ting heter.

Vid interferensstudier har man funnit att inlånade ord för det mesta dock anpassar sig strukturellt och fonologiskt till mönstret hos talarens modersmål. Under denna process kan de emellertid utsättas för radikala förändringar i både ortografi och fonologi. Från amerikafinskan kunde som exempel anges "karpitsikannu" för engelskans garbage-can. Dock finns det en hel del ord, som av olika anledningar inte anpassar sig utan tenderar att inkorporeras intakta och oböjda. Man kan gott kalla dessa invarianter för systemvidriga eller asystematiska. I sin studie av en del invarianta uttryck har Valma Yli-Vakkuri (1978:310) hävdad, att behovet att producera en syntaktiskt korrekt form i talspråket inte är speciellt starkt, i synnerhet när grundformen (d.v.s. den oböjda) utgör en av konstruktionens alloformer. Detta skulle alltså gälla till och med talarens eget modersmål. Om en sådan oböjd form som inlånings element inte bereder svårigheter för perceptionen av betydelsen, är det rätt förståeligt att dylika oböjda former även förstås av åhöraren/lyssnaren i ett för övrigt vettigt textsammanhang, förutsatt nämligen att lyssnaren även har insikter i det främmande språket.

Bland mina gamla amerikafinska informanter har jag noterat några i mitt tycke särskilt intressanta fall av invarianter, som tarvar förklaring.¹ Nedan följer några exem-

pel:

1. Ne ostivat semmosen prefabricated haus-sin. 'De köpte ett sådant där prefabricerat hus.'
2. Minä kannan tämän mösiin sinulle.
'Jag ska bära den här maskinen (=bandspelaren) åt dig.'
(Obs! Den reducerade vokalen a i engelskans machine percipieras av amerikafinnarna ofta som ett finskt ö.)
3. Minä sain semmosen blackout, enkä muis-ta siitä mitään.
'Jag fick en sådan blackout och minns ingenting av det!

I alla dessa tre exempel borde det understrukna ordet stå i objektets kasus. I sats nummer 1 borde det adjektiva attributet kongruera med huvudordet "haussi" ('hus'), som står i ackusativ med ändelsen -n. Dock om vi tittar på den hypotesiska formen? "prefabricatedin" (prefabricated + bindevokalen i + genitivändelsen -n) så förefaller den systemvidrig i sig själv. Den oböjda formen "prefabricated" innehåller engelskans perfekt-participiändelse -ed. I finskans lexikon finns det inte ord med ett finalt -ed. Att då förse ett sådant systemvidrigt ord med finskans kasussuffix förefaller antagligen otympligt, varför man helt enkelt lämnar ordet oböjt.

I det andra exemplet slutar ordet med ett -n i engelskan, vilket kan tänkas förläda talaren att uppfatta ordet omedvetet som en ackusativform. Den hypotetiska formen? "mösiinin" i ackusativ kan i viss mån förefalla pleonastisk.

Det tredje exemplet där ordet "blackout" förblir oböjt tycker jag däremot att det mycket väl kunde få en ackusativändelse och lyda "blackoutin". Jag kan tänka mig att olika informanter skulle leverera olika bud. Ordet förefaller inte asystematiskt. Det finns många ord i finskan som slutar på ett -t. Förmodligen har ordet petrifierats som in-variant.

4. Mä tulen niin eksaitid (=excited), kun mä

puhun.

'Jag blir så upphetsad när jag talar.'

I detta exempel borde det så kallade predikativa adverbialet "eksaitid" stå i kasus transitiv, som har ändelsen -ksi, vilket skulle rendera ? "eksaitidiksi". Här gäller rimligtvis samma förklaring som för exemplet nummer 1. Perfektparticipets -ed plus suffix gör ordet otympligt och artikulatoriskt konstigt och svärbemästrat varför det antagligen förblir invariant.

5. Se oli pari päivää tenssiv käär (= 'intensive care').

'Hon låg två dagar på intensivvården.'

På finska heter motsvarande uttryck: Hän oli pari päivää tehohoidossa. (Ordagrant betyder det understrukna ordet i intensivvård.) I detta exempel tas hela engelska frasen i oböjt skick och inte ens till huvudordet "käär" ('care') fogars det någon inessivändelse än mindre till det adjektiva attributet "tenssiv" ('intense'). I detta exempel skulle jag tro att informanten inte haft helt klart för sig den syntaktiska funktionen hos uttrycket 'intensive care' utan låtit sig ledas av den semantiska innebörden. Dessutom får man räkna med en viss grad av systemvidrighet med tanke på att den hypotetiska formen ? "tenssivissä kääriissä" onekligen skorrar illa.

6. Minä ehdotin sille ladylle, että tehtäisiin semmosia chicken croquette (obs. singular form).

'Jag föreslåg den där ladyn att vi skulle göra sådana där chicken croquette.' (=kyckling kroketter)

I detta exempel skulle man förvänta sig partitiv plural av ordet kroketter, som heter kroketteja (på finska finns också ett ord 'kuorukka' för krocket). Det engelska ordet togs in i oböjd singular form, fastän det pronominella demonstrativa adjektivet står attributivt i partitiv plural. I detta invarianta fall tycks Yli-Vakkuris tes gälla att en syntaktiskt korrekt ordform inte nödvändigtvis krävs i den talspråkliga situationen. Betydelsen för

en engelskkunnig åhörare är ändå given.

7. Ne oli aina niin nais ('nice') meitä kohtaan.

'De var alltid så nice ('rara') mot oss.'

Adjektivet nice är ett mycket frekvent lånord som interferenselement i amerikafinskan. I exemplet nummer 7 borde predikatsfyllnaden "nais" stå i partitiv plural enligt finskans grammatikregler och i så fall skulle formen lyda ?naisseja, ?naissia eller eventuellt ?naisia. Den sistnämnda formen är homonymisk med naisia ('kvinnor'), varför den sannolikt är otänknbar. I de fall som jag noterat förblir ordet nice dock oböjt, när det lånas in av amerikafinnarna.²

8. Me arvasimme kyllä että se oli oikein siivistynyt mies, kun se käyttäytyi aina niin nais, niin nais.

'Vi antog nog att han var en kultiverad man, för han uppträdde alltid så nice, så nice.'

Motsvarande uttryck på engelska lyder: He behaved so nicely. Engelskans adverb nicely inkorporeras inte in exemplet utan det blir ett oböjt nice. Adverbet nicely har jag inte noterat i adverbial ställning i amerikafinskan. Det faktum att några ord, som diskuterats i denna uppsats, lånas direkt i oböjd form, har säkert sin förklaring i att talaren inte känner till de motsvarande termerna på finska. Ett sådant ord som nice däremot har ett otal motsvarigheter i finskan, men användes det oaktat i amerikafinskan om allting som är trevligt, fint, bra, kul, rart osv.: kort sagt om allt som tilltalar våra sinnen. I finskan finns ett slangord kiva, som till och med inlånats i finlandssvenskan och böjs både adjektiviskt och adverbliellt: kiva (sing.), kivoga (plur.), kivogare (komparativ), kivogast (superlativ), kivat (adverb.). Vokalväxlingarna för de finlandssvenska böjningsformerna är av speciellt intresse, eftersom de följer mönstret för vokalväxlingarna i finskan. Den andra stavelsens a övergår till o framför finskans pluraltecken i. I formen kivoga motsvarar g:et antagligen svenskans

mycket vanliga finala g för adjektiv, ex. roligg, roliga. Den finlandsvenska böjningen för ordet kiva är verkligen märklig i sitt slag. Amerikafinskans nais ('nice') tycks ha tagit upp det finska kiva-ordets olika funktioner. Det ligger emellertid nära till hands att dra en parallell till det för närvarande mycket frekventa modeordet i rikssvenskans kul, som också är oböjt precis som amerikafinernas nais. Det är inte otänkbart att högfrekventa ord tenderar att förstelna som oböjda former.

En alldeles speciell kategori ord, som kan bli invarianta, är de medicinska termer, som inlånats från latin. Det lustiga med exempelvis ordet lues (den latinska betydelsen är 'pest, farsot, plåga') är att det i svenskan förblir oböjt, medan det däremot böjs i finskan som ett s-finalt ord, som har en stamväxling -kse-, lues: lueksen: luesta ('syfilis'). Ordet finns också inlånat i ryskan i samma betydelse som i finskan och svenskan, med andra ord en beteckning för den svårartade sjukdomen syfilis. Den genuina finska böjningen kan lätt förvillan en att tro att ordet är inhemskt. Men eftersom ordet så väl passar in i finskans struktur, är det också begripligt att det införlivas som en böjlig form.

Mig veterligen har kontrastiva studies inte gjorts mellan olika språk för att på visa vilka faktorer som bidrar till bevarandet av vissa ord som invarianta, då de inlånas från ett språk till ett annat. Här finns ett fruktbart lingvistiskt arbetsfält att forska i. Med tanke på att fackspråken i vår specialiserade tillvaro kommer att bli allt mer internationaliserade, kommer det att bli mer och mer vanligt att facktermer och övriga vetenskapliga termer inlånas i en allt mer ökande takt. Vi har redan nu ett slags gemensamt dataspråk, ett programmeringsspråk och ett oändligt antal så kallade teknolekter och miniteknolekter, som uppvisar stora likheter språken emellan. De för med sig ett stort antal nyord, av vilka en del sannolikt kom-

mer att bli invarianta, om de inte kan anpassas till det låntagande språkets struktur utan större modifieringar.

Fotnoter

1. I det undersökta materialet har jag exempel från de gamla informanter, som jag tidigare intervjuat vid flera olika tillfällen. De är allesamman pensionärer i hög ålder. Somliga av dem har bott i Amerika 50-60 år och till och med längre tid.
 2. Det allra vanligaste ordet i en corpus på 5 milj. ord var pronominet I ('jag') med 25932 förekomster. Ordet nice förekommer 422 gånger, men förekomsten för nicely är däremot bara 37. Som jämförelse kan nämnas ordet fine, som ju användes mycket i betydelsen "det är bra" i likhet med det mycket vanliga talspråkiga O.K. (eller OK.), som dök i den skrivna korpusen har bara 37 förekomster. Intressant är emellertid att Okay har 76 förekomster, vilket tyder på att den skriftliga formen Okay förefaller mer acceptabel än de enkla initialerna O.K. Ordet nice används inte på samma sätt som fine i fristående ställning, utan det står antingen attributivt, predikativt eller också adverbialt. (Uttrycket O.K. har tolkats på många olika sätt. Den mest sannolika tolkningen är den som presenteras i Webster's Collegiate Dictionary. Ordet tros vara av indianskt ursprung, närmare bestämt från Choctaw, en av Muskhogean stammarna, numera bosatta i Oklahoma, Uttrycket 'Yes, it is' heter på Choctaw 'oke' eller 'hoke'.)
- Uppgifterna om frekvenserna är hämtade ur The American Heritage: Word Frequency Book, ed. John B. Carroll, New York 1971.

Litteratur

- Carroll, John B. ed. (1971) The American Heritage: Word Frequency Book, New York.
- Hakulinen, Auli, Karlsson, Fred (1979) Nykysuomen lauseoppi, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 350, Jyväskylä.
- Lehtinen, Raija (1968) "Omantunnon kysymys" i Kieliviesti 1/86, Ruotsinsuomalainen kielenhuollon tiedotuslehti.

Molde, Bertil (1983) "Finska lånord i svenskan" i Kieliviesti 4/1983, Ruotsinsuomalainen kielenhuollon tiedotuslehti. Också i Språkvård 1970: 1.

Nykysuomen sanakirja (1966) Porvoo-Helsinki.

Saukkonen, Pauli, Marijatta Haipus, Antero Niemikorpi, Helena Sulkala (1979) Suomen kielen

taajuussanasto / A Frequency Dictionary of Finnish, Porvoo-Helsinki-Juva.

Webster's Collegiate Dictionary, Fifth edition, (1947) Springfield, Mass., U.S.A.

Yli-Vakkuri, Valma (1978) "Hän sanoi nimeeseen Virtanen" i Rakenteita. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6.2.1978, Turku.